

Ոյն (նոյնեմբեր), ոյա (գոյական), ոյի (յոյի), ոյու (գոյութիւն)։

Այս բառը օրինակներում չի կապում է՝ ա և ո ձայնաւորները միւս ձայնաւորների հետ, նա ձայնակապ է։

Նոր ուղղագրութեան օրէնքների համաձայն յն կարող էր կապել նաև Ե ձայնաւորը միւս բոլոր ձայնաւորների հետ, օրինակ, Եյա (քուէարկութիւն), Եյի (Եյիմք, Եյիմ, Եյիմ), Եյու (գործունէութիւն), և այլն։ Ռեֆորմի մասնակի բարեփոխութեամբ յ ձայնակապը գրւում է միայն

ա և ո ձայնաւորներից յետոյ։

չի գրւում՝ Ե եւ ու ձայնաւորներից յետոյ։

Օրինակ՝ ինչպէս հին ուղղագրութեամբ և նոյնպէս և այժմ գրւում է կային, կարարան, այո և այլն։

Բայց՝

նոր ուղղագրութեամբ գրւում եւ Եյակ, Եյուրյուն Եյի, Եյիւ, Եյիմք, Եյիմ, Եյիմ, գործունէություն, մարգարէություն և այլն։

Այժմ գրւում է

Էակ, Էուրիւն Էի, Էիւ, Էիմք, և այլն, գործունէություն, մարգարէություն և այլն։

Ուղղագրութեան մասնակի բարեփոխութիւնը, ինչպէս ասացինք, չի վերաբերում բառամիջի ձայնաւորներին։ Բառամիջի ձայնաւորների ուղղագրութիւնը, ինչպէս և ը ձայնաւորի բառակիրի ուղղագրութիւնը մնում է անփոփոխ, այսինքն այնպէս, ինչպէս ընդունուած է նոր ուղղագրութեան մէջ։

Առաջին հայեացքից թւում է դժուար, թւում է թէ շփոթմունք կարող է ստեղծել, սակայն վերոյիշեալ հինգ պարզ կանոնների խրատումը և շատ կարճատե պարակիրկան շատ հեշտութեամբ խրացնել կտան ուղղագրութեան մասնակի բարեփոխութիւնը։

Ս. ՂԱՐԻՊԵԱՆ

(Լեզուաբան, Գիտութիւնների Տոբո)

ՆԱԽԱՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒՆ^(*)

ՆԻ

ՆԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՈՒՐՈՒԱԳԻՄԸ

Լեզուական այն վիճակը որ ներկայացնում էր հայերէնը Հնգերոպական նախադրեանից հետանալու միջոցին, կոչւում է նախահայերէն։ Ապագայում այդ լեզուն պիտի կրէր երկու կարգի փոփոխութիւն. ա. Լեզուական ձևերը ենթարկուելով բարեշրջութեան հրամայական օրէնքներին, դարէ դար պիտի ստանային նոր կերպարանք, մինչեւ հասնէին այն ձևերն, ուր գտնոււմ ենք այսօր։ Ե. Շփուելով օտար ցեղերի և լեզուների հետ, կամ ենթարկուելով նրանց քաղաքական կամ քաղաքակրթական ազդեցութեան, հայերէնը պիտի ընդունէր նրանցից նորանոր տարրեր։

Այն ձևերը՝ որոնք կրելով առաջին կարգի փոփոխութիւնները, կազմում են այսօր նախահայերէնի անընդհատ շարունակութիւնը, կոչւում են բնիկ ձևեր. իսկ այն ձևերը՝ որոնք իրրև նոր տարրեր աւելացել են մեր լեզուի մէջ, կոչւում են օտար կամ փոխառեալ ձևեր։ Արդի հայերէնը, ինչպէս և որևիցէ դարի հայերէնը, ներկայացնում է այդ երկու կարգի ձևերի (բնիկ և փոխառեալ) գումարը։

Հայերէն լեզուի պատմութեան և նրա հետ դուզընթացարար հայ կեանքի ուսումնասիրութեան համար կարեոր է երևան հանել նախահայերէնի վիճակը։

Ի՞նչ միջոց ունինք զրա համար։

Հայերէնը աւանդուած է մեզ շատ ուշ ժամանակ. դժբախտարար որևէ օտար ազբիւր էլ չէ գտնուած մինչև այժմ, որ հայերէնի հնադոյն վիճակի մասին որևէ լուսարանութիւն ընձեռէր մեզ։ Ուստի մնում է մեզ զիմեղ զիտական մեթոդների։

Վերևում տրուած սահմանից հետևում է՝ որ եթէ հայերէնի գանձարանից դուրս հանենք զանազան ժամանակ փոխառեալ

(*) Աերցում՝ մեծամունց նեղիմակի Պատմութիւն Հայ Լեզուի՝ գործէն (Կ. Գլուխ)։

ձեերը օտար լեզուներից կ'ունենանք նախահայերէնի պատկերը: Մինչև և դարը, երբ հայերէնը առաջին անգամ գրի առնուեց, մեր լեզուն փոխառութիւններ կրեցել էր պարսկերէնից, ասորերէնից, յունարէնից, լատիներէնից, մասամբ նաև ասորերէնից, վրացերէնից, խաղիկերէնից և փոքր-Ռոսիական գտնադան անձանօթ լեզուներից: Երբ փոխառու լեզուն յայտնի է, բնականաբար զիւրին է նրանից եղած փոխառութիւնները դանկ և հաստատել: Ըստ այսմ շատ լաւ ուսումնասիրուած են պարսկերէնից, յունարէնից, լատիներէնից, ինչպէս նաև ասորերէնից և վրացերէնից փոխառեալ բառերը հայերէնի մէջ: Սակայն ոչ մի միջոց չկայ խաղիկերէնից և Փոքր-Ռոսիական գտնադան լեզուներից եղած փոխառութիւնները որոշելու և հաստատելու, որովհետև այս լեզուները կորած ու անհետացած են: Բարերախտաբար այստեղ օգնութեան է հասնում մեզ հնդեւրոպական լեզուների համեմատական լեզուաբանութիւնը, որ որոշում է թէ այս ինչ բառը հնդեւրոպական է թէ ոչ, որով բնիկ հայերէն բառերը ըստ կարելւոյն ճշտում են հաստատուում են: Առայցինք՝ ըստ կարելւոյն, որովհետև հնդեւրոպական նախալեզուի և հայերէնի ձայնաբանութեան բոլոր գաղտնիքները դեռ երևան հանուած չեն և անշուշտ կարող են գտնուել զանազան անձանօթ կէտեր: Կարևոր է նկատել և այն՝ որ որոշ հնդեւրոպական ձեեր կարող են բոլոր միւս լեզուների մէջ ջնջուած և միայն հայերէնի մէջ պահուած լինել: Այսպէս է օրինակ ձանք բառը, որ պատկանում է ու բունով ամպանների շարքին (ձանք-ձանու, կարծր-կարծու, մանր-մանու, բարձր-բարձու): Հաստատուած է որ այս կարգի ամպանները ամենախոր հընութիւնն ունին. այսպէս՝ բարձր-բարձու աւականը՝ որ մինչև այժմ առանձնացած մի ձե էր, և ոչ մի հնդեւրոպական լեզուի մէջ գոյութիւն չունէր, երևան եկաւ քուչերէնի և հայերէնի մէջ, ուր շատ ընդարձակ գործածութիւն ունի: Բայց այս կարգի ձեեր ձանաչել և իբրև բնիկ հայերէն երևան հանել անկարելի է: Վերջապէս կան անշուշտ բաղմաթիւ հնդեւրոպական բառեր, որոնք գոյութիւն ունեցել են նախահայերէնի մէջ, բայց յետոյ օտար ազդեցութեանց առաջ

տեղի տալով ջնջուել են: Այսպէս օր. նախահայերէնի մէջ գոյն ցոյց տուող բառերից ծանօթ են միայն դեղին և դեղձան. մնացեալներից կարմիր, կարոյտ, սեւա, սպիտակ պարսկերէն են, կանաչ, թուխ, գորշ անձանօթ են. արգ՝ անկարելի է որ յիշեալ գոյները անձանօթ լինէին նախահայերէնին, քանի որ հնդեւրոպական լեզուների մէջ ընդհանուր են: այսպէս օր. ակարմիր — լա. ուրեր, յն. երիւթրաս, հալ. ուեզրը, սան. ուեզհիրաս, քուչ. բատրիւ, լիթ. բաւդաս, գոթ. ուուլթս, իոլ. բուադ, գերմ. ոօթ որ պիտի տար հայերէն արուրդ կամ արուր: Հնագոյն հայերէնի մէջ (նախ քան և դար) անշուշտ եղել է արուրդ կամ արուր ակարմիր բառը, բայց յետոյ ջնջուել է՝ փոխանակուելով պրս. կարմիր բառով, որ անշուշտ կարմիր գոյնի պատրաստութեան մի նոր եղանակի հետ ներմուծուել է Հայաստան:

Այս բոլորից հետևում է այն՝ որ բնիկ հայերէն բառերի գումարը՝ որ համեմատաբար լեզուաբանութիւնը կարողացել է եւրեան հանել մինչև այժմ իր ունեցած միջոցներով, կազմում է նախահայերէն բաւազանձի միայն մինիմումը: Այդ բառերի թիւը 600 է: Մնացեալը անյայտ է:

Բայց բնիկ հայերէն բառերը ճշտել և երևան հանել գեա չի նշանակում նախահայերէնի պատկերը երևան հանել, ինչպէս օր և դարի հայերէն լեզուի քերականութեան հնդեւրոպական գծերը որոշել չի նշանակում նախահայերէնի քերականութիւնը երևան հանել: Որովհետև բնիկ հայերէն բառերը թէև նախահայերէն բառերի հետ էապէս նոյն են, և կազմում են նրանց շարունակութիւնը, բայց ձեւով նոյն չեն: Այսպէս օր. գրտինք որ «հայր» բառը հընդեւրոպական նախալեզուով պրսեր ձեւն ունէր և այն բարբառի մէջ, որին պատկանում են հայերէնը, յունարէնը, իտալական, կելտական և գերմանական լեզուները արդէն դարձել էր պաւսեր. այս ձեւը շատ ուշ, այն է և, դարում միայն եղել է հայր և կարելի չէ ասել թէ հէնց որ հայերը բաժանուեցին հնդեւրոպական խմբից, իսկոյն՝ պաւսեր դարձաւ հայր: Փոխառութիւնը եղել է շատ դանդաղ: Այս բառի մէջ մենք ներկայ ենք 4 ձայնական փոխառութեան. պ դարձել է ր, s դարձել է յ, Է՝ ջնջուել

է. շեշտը փոխադրուել է նախորդ վանկի վրայ: Ենթադրելով թէ ազգերի բաժանումը ն. Բ. 25րդ դարում եղած լինի, ուրեմն պէտք է եղել 3000 տարի՝ որպէսզի պատեր դառնայ հայր: Սակայն մենք չգիտենք թէ այդ 3000 տարուայ շրջանի ս'ր կէտում, և ինչ հերթով են տեղի ունեցել յիշեալ չորս ձեւափոխութիւնները, որովհետեւ մենք չըզգիտենք ձայնական փոփոխութեանց ժամանակագրութիւնը: Առանց այդ ժամանակագրութեան կարող էր մէկը առաջարկել մի այսպիսի ընթացք.

- Ն. Բ. 2500 թ. պատէ'ր
- » 2000 թ. փայէ'ր
- » 1000 թ. հայէ'ր
- » 500 թ. հայէ'ր
- Յ. Բ. 200 թ. հայր

մի ուրիշը կարող էր առաջարկել մի ուրիշ ընթացք. բայց գրանցից ոչ մէկը ստուգել և ճշտել կարելի չէ:

Առենք աւելի բարդ մի օրինակ. հյ. գիւտ բառը հնդեւրօպական ձագում ունի և կցում է յն. հետպերոս, լա. վեսպեր, հիւ. ֆեսկոս, քիփր. ուլսեր, լիթ. վալարաս, հալ. վէշեր, թոսար. վաե ձեւերին: Այս բոլորի նախաձեւը տրւում է զեսպերո կամ զեքերո, հայկական ճիւղի բարբառը ունէր անշուշտ վեքերո ձեւը, որ ն. դարում եղել էր գիւտ: Հայերէնի մէջ նախաշեշտ ի յառաջանում է Է ձայնից, ուստի գիւտ բառը նախապէս գեւտ ձեւն ունէր: Զանազան քննութիւններ ցոյց են տալիս որ այս է > ի ձայնափոխութիւնը տեղի է ունեցել Յ. Բ. 2րդ դարում, ուստի այդ ժամանակ յիշեալ բառը արդէն գիւտ ձեւն ունէր: Հայերէն նախաձայն գ յառաջանում է հնիս. վ ձայնից, ինչպէս օրինակ գինի > գէնի < հնիս. վոյնիս. այս բառը փոխառութեամբ անցնելով վրացերէնի՝ տուել է զվինի. ուստի այն ժամանակ երբ հայերը Հայաստանում էին և վրաց հետ յարաբերութեան սկսած էին, հնիս. վ. ձայնը դեռ գ դարձած չէր հայերէնի մէջ, այլ տատանում էր գլ. միջին աստիճանի վրայ: Կայ նաև հնիս. է, որ անցնելով միջին էյ և այլ ձեւերից, պիտի դառնար վերջապէս օ: Որոշել այս բոլոր միջին ձեւերը, մանաւանդ նրանց ժամանակը, հասնելու համար մինչև հնագոյն վիճակը, ուրիշ խօսքով վերականգնել նախահայերէնի ճիշտ ձեւը, գի-

տութեան արդի միջոցներով անկարելի է:

Այս պարագային մենք պիտի բաւակա- նանանք ուրեմն ներկայացնելով այստեղ հայերէնի 600 բնիկ բառերի ցուցակը: Մենք գասաւորում ենք այդ բառերը ոչ թէ բառարանական այբուբենական կարգով, այլ ըստ նշանակութեան և ըստ տեսակի, որով տուած կը լինինք նաև նախահայկական քաղաքակրթութեան միջնում պատկերը:

1. Բնութեան եւ նրա զօրութեանց մա- սին. — Արեւ, արեգ, արեգակն, լուսին, աստղ, լոյս, ամպ, ամպրոպ, կարկուտ, ձիւն, սառն, մէգ, բալ, թօն, հեղեղ, գետ, առու, ողողել, ջուր, մօր, աղբիւր, ալիք, անդունդ, հուն, ջեր, սաբ, սոր:

2. Արօնական բառեր. — Դիք, ձօն, մաղթել, մեղք, սուրբ, ասն, երգումն, անէծք:

3. Մարդ եւ մարմնի մասեր. — Ակն, աչք, ականջ, ունկն, այտ, բերան, լեզու, ատամն, ծնօտ, ալիք, մօրուք, կոկորդ, ուլն, ուս, արմուկն, ձեռն, մասն, եղունգ, թեկն, ստինք, սիրտ, լեարդ, կող, մէջք, ողն, քամակ, որովայն, փայծաղն, ընդերք, արգանդ, երաստան, աղոյր, ծունդ, ծունր, ամորձիք, ոտ, հետք, օտն, ոլոք, սրունք, — մարմին, անձն, միս, մուկն, մկան, ոսկր, նեարդ, ջիղ, գեղձ, միտք, տեռ (կաշի), արիւն, արտօսք, արտասուք, թուք, մէկ, քիտն:

4. Հիւանդութիւններ եւ նմաններ. — Դաուկն, ջերմ, կեղ, լորձք, թանջ, երկունք, լուսն, շիլ, ործալ, տեռատես, քորել, գեղ:

5. Կենդանիներ. — ա. Բնատնի կենդանիներ. — Այծ, բուծ, գառն, եղն, էշ, կով, հաւ, ձի, մօքի, մարի, մեղսւ, մոզի, մուղ (էգ էշ), շուն, ուլ, սաղ, սիւննդ, օղիք, ձուկն, թոռուն:

բ. Վայրի կենդանիներ. — Աղուէս, առն, արծուի, արջ, գայլ, եզն, լուսան, կուռնկ, ոզնի, ցին:

գ. Մողուններ, միջատներ և այլ փա- սուկար կենդանիներ. — Անիծ, բոս, բրէտ, գորտ, թիթեռն, իժ, լու, մուկն, մլուկ, մուն, մրջիւն, արիլ, օձ:

6. Բնակիչ. — Այր, կին, հայր, մայր, հօրու, յօրայ, մօրու, հաւ, հանի, եղբայր, քոյր, որդի, ուստր, դուստր, մանուկ, սան, հարսն, նու, սկեսուր, տագր, քենի, ներ, օրր, ընտանիք, մարդ:

7. Երկրագործական. — ա. Տունկեր. — Բող, բողկ, գաղձն, գեղձ, գինձ, գաղձ, գեղձ, գեղձն, եղեւին, խստոր, կաղին, կառն, հացի, մայրի, սրթ, սիսեռն, ցախ:

բ. Տունկի մասեր. — Արմատ, բողբոջ, թերթ, կիւ, կողր, մոլ, օստ, սերմն, ստեղն:

գ. Գործիքներ. — Արօր, բահ, բիր, եզան, թիւ, լուծ, սամի, սամեաի:

դ. Երկրագործութիւն. — Առողանել, բրել, բուսանել, դիզել, հերկել, քաղել, արա, արօր, բերք, բերբի, գալար, գեզ (խտ), գէղ, բոյս, երախտայրի, չիբ, արգիւնք, անդ, ալիւբ, գինի, հոզ:

8. Խուճարածուրիւն եւ դիւղասցեստուրիւն. — Արածել, բուծանել, բուա, բաել, գեղմն, գոմ, գալ, գիւլ, երի, թան, թառ, թառիլ, լակ, լսի, լսիել, կաթն, կողի կոյ, հօտ, հօրան, ձեա, մալել, մածուռ, մարի, մեզր, միս, յղի, որձ, սնանիլ, ստերջ, ստին, տիկ, տաւար, քակոր:

9. Արհեստի վերաբերեալ. — Արծնել, սսեղն, աղալ, գակու, գարբին, գուրգն, երկան, թաղն, թեքել, թիթեղն, լաստել, լար, կարթ, հերիւն, ձաղկ, ձեւ, մածնուլ, մամուլ, մլազաց, սալ, քերել, քերթիլ, քերծել:

10. Գոյներ. — Գեղին, գեզձան:

11. Վանառակամութիւն. — Կին, գնել:

12. Շինարարական. — Անդ (գրանդի), անկիւն, գերան, դօւռն, թուժր, կամուրջ, հնօց, սիւն, տուն, ցանկ, ցիւ, քիւ:

13. Locus եւ գորգ. — Ազանիմ, առաքատ, բոկ, գինգ, գարգ, գգենուլ, գգեստ, օթօց, օծանել:

14. Ուտիւթի եւ ըմպելիի. — Կեր, կուր, կերակուր, ուտել, արբ:

15. Առանցիկ սցեստութիւն. — Սար, աւել, ամալ, աման, այրել, աղաղել, արծարծել, բոց, բորբոքել, գեղմն, եռալ, եփել, թանալ, թաթաւել, լողանալ, լուաւնալ, լուցանել, խայծաղ, կայծ, հայիլ, հեղուլ, դեղուլ, հինիլ, հնօց, հում, հուր, մուխ, մուր կամ մուրձ, նայ, ունկուռք, ջեռացուցանել, ջաւր, տարդալ, տան (սանդի), քերել:

16. Թիւ եւ չափ. — Մի, երկու, երեք, իննսուն եւ ինն, բազում, կրկին, հաղ, հեղ, մէն, միայն, յուլ, քան (ակ):

17. Մեծազներ, հաճներ եւ նմաններ. — Ազ կամ աղտ, արծաթ:

18. ձաւքի վերաբերեալ. — Արահեա, կածան, լաստ, նաւ, երթալ, ընթանալ, չոգայ, չուել, յածիլ, սլանալ:

19. Ժամանակ եւ տեղ. — Ամ, ամառն, ամիս, արգ, գարուն, գիշեր, դեռ, երեկոյ, երեկ, հեռի, հերու, հուպ, ձմեռն, մերձ, մէջ, յեա, յետոյ, ներ, ներքս, ներքոյ, ի վեր, ի վերայ, տեւել, տի, տիք, տիւ, ցերեկ, օր:

20. Երկիր եւ պետութիւն. — Ատեան, մարտ:

բ. Անքեր. — Թուր, նեա:

21. Սովորական կեանքի բառեր. — Անձն, անձուկ, անուռ, աղաչել, աղքատ, աղկ-աղկ, արգահատիլ, արթուն, առնել, առնուլ, պաել, արբ, արու, արդար, աղմուկ, արբանեակ, անուրջ, աճիլ, արգել, աւելի, սսել, ածել, ամենայն, այց, անկանել, արմանալ, բաղում, բալ (ասել), բան, բառ, բամբասել, բանալ, բարձր, բեկանել, բեռ, բերել, գալարել, գազել, գազտ, գող, դան, գելուլ, գլորել, գեղձալ (գափագիլ), գէջ, գիտմ, գտանել, գոգ (գոգցես), գոյ, գործել, դարել, դադարել, դամբան, գամբարան, դառնալ, գեղեւիլ, դի, դիակ, դնել, դուլ, եզր, եկ, երգել, երգիծանել, երեւիլ, երէց, երկնիլ, գայրանալ, գանգիտել, գատ, գարկ, գարմ, զգալ, գեղուլ, գերծ, ընթեր, ընծայ, ընկենուլ, ընկեր, ընտանի, ընկուլ, ընկմել, ընտիր, թառամ, թարջամ, թանձր, թեթուք, թեր, թերի, թռչիլ, թոպել, թնձալ, լալ, լայն, լաւ, լերկ, լիզել, լի, լնուլ, լիրբ, լքանել, լուտալ, լուռ, լպիրծ, լպիրշ, լսիլ, խայծ, խայտ, խնդալ, խնծիլ, ձազր, ձիւձաղ, ձեր, ձնանել, կատակ, կեալ, կենդանի, կեռ, կողմն, կոր, կլանել, կրծել, հակառակ, հայցել, հասանել, հաստ, հաստատ, հարկ, հարկանել, հարթնուլ, հարցանել, հեղգ, հեռ, հին, հոլովել, հօտ, հտտաել, ձաղել, ձիւր, ձրի, ձանաչել, մանր, մատաղ, մատղաշ, մարդ, մեծ, մեղի, մեղմ, մեռանիլ, մալ, մսիլ, մուր, մոտանալ, մուշ, յագենալ, յանդ, յանել, յարիլ, յարմար, յեղուլ, նեա, ներգեւ, նստել, նօր, նուրբ, շեղ, ողբալ, օղողել (1. թափել, 2. լալ), օղորկ, օղջ, օւձանալ, օւնայն, օւտանիլ, չօր, ջանալ, սատա, սատտիկ, սեռ, սիրել, սերունդ, սխալ, սին, սուտ, սուրբ, ստանալ, ստոյգ, սլոնել, տալ,

տեսանել, տեւել, ցեղ, ցելուլ, ցտել, փա- նաք, փութալ, փլանիլ, քուն, քութալ, քքուիլ:

ՉՉ. Գերանուններ, ժայկապ եւ նման- ներ. — Այս, այդ, այն, աւտսիկ, աւազիկ, աւանիկ, այլ, աստ, անդ, առ (մօտ), ար- զեօք, դա, դոյն, դու, եւ, եթէ, ես, եւս, եմ, եղանիլ, գի, թէ, ընդ, իր, իք, չիք, ինչ, իմն, իւր, մեք, մի, միւս, միթէ, նա, նոյն, ո, ով, որ, ոմն, ու, ուր, ուրեմն, ուրեք, ոք, սա, սոյն, քան:

Բնիկ հայերէն բառերի այս ցանկը՝ որ իրրեւ նախահայերէնի ուրուագիծ գրինք վերեւում, նախահայերէն լեզուի տեսակէ- տով մի մեծ պահասութիւն ունի. — դա է բարդ և անանց բառերի հարցը:

Թէ՛ բարդ և թէ՛ անանց բառերը զար- մանալի կերպով փոփոխական բախտ ունին ամէն լեզուի մէջ էլ: Առձեռն բառարանում 300-ից աւելի բարդ ու անանց բառեր ունինք քաջ արմատից. այդ բոլորից հազիւ 25 հա- տը կեանք ունի այսօրուայ գրական լեզուի մէջ: Ընդհակառակը Ոսկեդարեան հայե- րէնում ավե՛ն — բառով կազմուած բար- դերը շատ խոշոր թիւ չեն կազմում, իսկ այսօրուայ գրական լեզուի մէջ ամէն ան- կան ազատօրէն կարող է բարդուիլ նոյն բառով: Սրանից հետեւում է թէ՛ նախահա- յերէնն էլ կարող է ունենալ վերոյիշեալ 600 բառերից կազմուած բազմաթիւ բար- դեր ու անանցներ՝ որոնք գործածական չը լինէին Ոսկեդարեան հայերէնում, և ընդ- հակառակը կան անչուշտ շատ ու շատ բար- դեր ու անանցներ՝ որոնք թէ՛ սովորական են գրաբարի մէջ, բայց գործածական չէին նախահայերէնում: Այսպէս օր. տեղատես, հետեակ, աղուէսաքուն, մեղուանոց եւն. ոսկեդարեան բառերը այնպիսի բառեր են, որ կազմուած լինելով բնիկ՝ այն է նախա- հայերէն արմատներից, ազատօրէն կարող էին գոյութիւն ունեցած լինել նախահայե- րէնում. սակայն ոչ մի միջոց չուներք այս բանը հաստատելու. աւելի ևս այն բառերը՝ որոնք ոսկեդարեան հայերէնում էլ գոր- ծածական չեն, և աւանդուած են միայն յիտնագոյն ժամանակի հայերէնում, ինչ- պէս՝ Նրաղաց, ձիաբոյժ, ծներեկ եւայլն: Ի նկատի ունենալով այս հանդամանքը, մենք անհնար համարեցինք Ոսկեդարեան բնիկ հայերէն բարդ ու անանց ձեւերը մըտ-

ցընել յիշեալ ցուցակի մէջ, թէ՛ նոյննով նախահայերէնի հարստութեան մինիմումը աւելի եւս նուազացրինք:

Կայ նաև մի երկրորդ կարեւոր հանգա- մանք:

Ամէն մի մեռեալ լեզուի համար մեր աղբիւրը հնրց մնացած գրականութիւնն է: Բայց աշխարհում ոչ մի հին գրականու- թիւն ամբողջովին հասած չէ մեզ: Աչ ե- զիպտական մեհենագիր արձանագրութիւն- ները, ոչ սասրեստանեան բեեռագիր ար- ձանագրութիւնները, ոչ հին թագաւորների կտրած գրամները կամ մետաղները, ոչ մի բան ամբողջապէս ու անվթար հասած չէ մեզ: Սրան ապացոյց է այն, որ շարունակ պեղումները երևան են հանում նորանոր արձանագրութիւններ ու յիշատակարաններ, մի քանի տարի առաջ Փոքր Ասիայում ե- ղեան հանուեց 10.000 կտոր արձանագրու- թիւն մի ազգի մասին և մի այնպիսի լեզ- ուով, որոնց մասին 1914 թուից առաջ ոչ մի գաղափար չուներինք: Երկու տարի ա- ռաջ գտնուեցին պարսից Աքեմենեան թա- գաւորների նորանոր արձանագրութիւնները և այլն և այլն: Այսպիսի գիւտեր կրկնուում են շարունակ աշխարհիս զանազան տնկիւն- ներում, երբեմն աւելի մեծ, յաճախ աւելի փոքր չափերով:

Եթէ այսպէս են քարերի ու մետաղ- ների վրայ քանդակուած յիշատակարան- ները, ի՛նչ պիտի լինէր ուրեմն թղթի վրայ գրուած գրականութիւնը, որ ենթակայ է է՛լ աւելի արագ կորուստի: Հնութիւնը տա- լիս է մեզ բազմաթիւ հեղինակների տնուն- ներ, որոնց գործերը չեն հասել մեզ: Այս- պէս, Զրաղաշտի անուան վերագրուած Ա- լեստայի մեծ մասը, Արիւզենոսի, Բարդա- ծանի, նոյն իսկ Թ. գարու հայ հեղինակ՝ Շապուհ Բագրատունու պատմական գոր- ծերը կորստեան են մատնուած: Առհասա- բակ՝ Ե. գարից մինչև Թ. գար, հայերէն ոչ մի ձեռագիր յիշատակարան հասած չէ մեզ:

Եթէ գրականութիւնը պահասում է մեզ, ուրեմն պակասում են նաև այն բառերը, որոնք գործածուած են եղել գրականու- թեան մէջ:

Բայց եթէ նոյն իսկ ենթադրենք մի բոպէ, որ եղած գրականութիւնը ամբող- ջովին հասած է մեզ, գարձեալ դա բաւա- կան չէ մի կորած գնացած լեզուի ամբողջ

բառազանձը երևան հանելու համար։ Միայն կենդանի լեզուներու լաւ աշխատասիրուած բառարաններն են, որ կարող են ներկայացնել լեզուի ամբողջական բառազանձը։ Ասում եմ կարող են, որովհետեւ կա՞յ ազգ, որ կարենայ պարծենալ թէ իր ժողովրդի գործածած բոլոր բառերը, գրական թէ բարբառային, վերաբերեալ ամէն մի արուեստի ու մասնագիտութեան՝ լիովին հաւաքել է։ Եթէ այսպէս անկատար են նոյն իսկ բառարանները, ո՛ր մնաց գրականութիւնը, մանաւանդ մի աղքատ գրականութիւն, որ աւանդուել է հնրից։ Գրականութիւնը կարող է աղքատ լինել գրական արտադրութեանց թուի տեսակէտից, ինչպէս օրինակ երբայական, գոթական, հին սլաւական կամ զինդական գրականութիւնը, որոնք ընդ ամէնը մի մի գրքով են յայտնի մեզ։ Բայց գրականութիւնը կարող է աղքատ լինել նաև որակի տեսակէտից, երբ նա միակողմանի է, այսինքն հեղինակները գրում են միայն մի կամ երկու նիւթի շուրջը։ Այսպիսի գրականութիւնները, նոյն իսկ քանակով հարուստութեան դէպքում, աղքատ են. իսկ ի՛նչ պիտի ասել, եթէ նա միաժամանակ թէ՛ քանակով և թէ՛ որակով աղքատ է։ Այսպէս օրինակ հին յունաց գրականութիւնը հարուստ է ոչ միայն քանակով, այլ և որակով. այնտեղ կարող ենք գտնել դիտութեան բոլոր ճիւղերի մասին զանազան գրուած քերք, բազմատեսակ բարբառներով։ Այնտեղ կը գտնենք ոչ միայն կրօն, բանաստեղծութիւն, իմաստասիրութիւն, պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, այլ և բնագիտութիւն, բուսաբանութիւն, բժշկութիւն, ձիադարմանութիւն, ռազմագիտութիւն, որսորդութեան գիտութիւն եւ այլն։ Եւ այլն։ Քսենոփոնը իր «Որսորդութիւն» անուն ձեռնարկի մէջ տուել է նոյն իսկ 47 հատ շան անուն։ Ո՞ր գրականութիւնն է հասել այսպիսի մանրամասնութեանց։ Մինչդեռ Ջինդական գրականութիւնը, օրինակ, կրօնականից կամ կրօնական բանաստեղծութիւնից այն կողմ չի անցնում։

Հայոց հին գրականութիւնը այս տեսակէտից, համեմատելով յատկապէս յոյն գրականութեան հետ, շատ անբաւարար է։ Արդարեւ Ե. զարու առաջին կէտից հասել է մեզ միայն 33 կոտոր աշխատութիւն, որոնց մէջ գտնում ենք կրօն, բանաստեղծութիւն,

մի քիչ փիլիսոփայութիւն, բայց գիտութեան այլ ճիւղերի մասին... ակնարկներ միայն։ Այս բոլորը բաւական չէ, որպէսզի կարենանք Ե. զարու հայ ժողովրդի լեզուն, և նրա հետ՝ կիանքը երևան հանել։ Ո՞ւր են Հայաստանի բազմատեսակ կենդանիները, ձկների, թռչունների, բոյսերի, խոտերի, և այլն և այլն անունները։ Ո՞ւր են երկրագործական, գիւղատնտեսական, ձիթահանքի և ուրիշ զանազան արհեստների վերաբերեալ բառերը։ Ո՞ւր են նոյն իսկ գիւղացիների ու քաղաքացիների մարդկանց և մանաւանդ կանանց յատուկ անունները... Այս բոլորից պարզ է հետեցնել՝ որ Ե. զարից, և դեռ յետոյ էլ, մեզ աւանդուած գրականութիւնը չի տալիս մեզ հայ լեզուի ամբողջական բառապաշարը։ Այս էլ ուրեմն մի մեծ թերոյթ է՝ նախահայերէնի պատկերը երևան հանելու համար։

Այս վերապահութեամբ քննելով ուրեմն մեր բառացանկը, նախահայոց քաղաքակրթութեան մասին կարող ենք հետեւեալ ուրուագիծը ներկայացնել։

Բնութեան և իր ուժերի մասին բաւական հարուստ է նախահայերէնը. պակասում է միայն երկկնք, երկիր, ծով, կայծակ, շանթ, փայլակ, և այլն բառերը, որոնց ծագումը ո՛չ հնդեւրոպական է և ոչ էլ իրանական։ Կրօնական գաղափարների վերաբերմամբ շատ աղքատ են նախահայերը. նրանց միակ աստուածութիւնն է Դիւք, որ հնդեւրոպական ծագում ունի. միւս բոլոր աստուածները իրանեան կամ ասորական ծագում ունին. նոյն իսկ Աստուած բառը, ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք, փոխզական ծագում ունի։ Պակասում են նոյնպէս կրօնական դասակարգ, ծէսեր ու արարողութիւններ նշանակող բառերը։

Առանձնապէս հարուստ է նախահայերէնը մարմնի մասերի վերաբերեալ բառերի կողմից (57 բառ, այսինքն բոլոր տեսակների մէջ թուով ամենից աւելի), թէև հիււանդութեանց համար մեծ քանակութեամբ բառեր չկան։ Այս բանը կարելի է բացատրել բժշկական արուեստի ակարբութեամբ հին հայոց մէջ. յամենայն դէպս ծանօթ են դալուկն, թանչ և մանաւանդ ջերմ, որ այժմ էլ հայ գիւղացու համար ամէն հիւանդութեան համանիշ է։ Շատ կարեւոր է գեղ բառի գոյութիւնը և ծագումը։ Այս

բառի առաջին և հիմնական նշանակութիւնն է «խոսք»․ այս իմաստով գտնոււմ ենք գործածուած շատ հազուադիւր կերպով՝ մեր հնագոյն գրականութեան մէջ, այսպէս՝ «Եւ իցոս նորա նուազեցցէ եւ զեղ զայար անդ մի գոցիս (Ես. ԺԵ. 6)․ գէղականիցէ արջառ զդեղ զալար գաշաթ» (Քուրդ ԻԲ. 4)․ «Մի՛ ելցէ ի վերայ նորա ամենայն զեղ զալար» (Ռբ. ԻԲ. 23)․ «Ոչ գոցի ի նմա զեղ զալար» (Ես. ԻԷ. 10)․ այս բոլոր վկայութեանց մէջ զեղ զալար նշանակոււմ է «կանաչ խոսք» և նոյն է «խոսք զալար» գարծուածի հետ․ հմմտ. «Ամենայն խոստ զալար ի կերակուր» (Մն. Ա. 30)․ «Ժողովեա զխոստ զալար» (Առակ. ԻԵ. 25)․ Բառիս այս հնագոյն իմաստին աւարտոյց է նաև վրացերէնը, որ Ոսկեդարից մի քանի դար առաջ, այն ժամանակ՝ երբ հայերէնի բունները ջնջուած չէին տակաւին, փոխ է առել մեզանից այս բառը՝ մղելով՝ «խոս» զալարիք» նշանակութեամբ։ Բառիս ծագումը ցոյց է տալիս որ նախահայոց մէջ բժշկութիւնը կատարուում էր խոտերով կամ արմատներով․ հմմտ. Լաբուր. էջ 5՝ «Զիս ոչ զեղովք և արմատովք բժշկես դու, այլ բանիս», Իմ. ԺԶ. 11՝ «Ոչ զեղք եւ ոչ ուղեգանի բժշկեցին զնստա»։

Նախահայերը հարուստ են նաև կենդանիներէր կողմից․ բոլոր ընտանի կենդանիներէր անողունները գտնոււմ ենք նախահայերէնի մէջ․ բացակայում են միայն ջորի, ցուլ, և ձկների ու թռչունների զանազան տեսակները, բացի ցին թռչունից, որի առնունը հնդեւրոպական է։ Վերջին կէտը կաբիլի է բացատրել նրանով՝ որ ձկների և թռչունների տեսակները երկրից երկիր փոխուում են և հայերը Հայաստան գալով՝ այն տեղ միայն ճանաչեցին ու բնիկներից սովորեցին տեղական ձկների և թռչունների առնունները։ Նախահայերէնը զիտէ նաև բոլոր գլխուոր վայրի կենդանիների անունները․ պակասում են միայն վագր, փիղ, կոկորդիլոս կամ նահազ, յովազ եւայլն, որոնք չգտնուելով Հայաստանում և Փոքր Ասիայում, բնականաբար փոխառեալ պիտի լինէին ուրիշ ազգերից։ Անձանօթ է բորենի բառի ծագումը։

Նախահայերէնը հարուստ է ընտանեկան կազմակերպութեան վերաբերեալ բառերով․ բայց ինչպէս հնդեւրոպական շրջանում, նոյնպէս և նախահայոց մէջ կա-

րեւոր էր միայն արական գծի ազգականութիւնը․ այս պատճառով պակասում են արներ, աներորդի կամ աներծագ, զոքանչ, քենեկալ, տալ և տալար բառերը, որոնք հնդեւրոպական ծագում չունին, և փոխառեալ են մի անձանօթ լիզուից։

Զարմանալի են նախահայերէնի երկրագործական բառերը։ Հակառակ մեր երևուկայածին՝ նախահայերը հարուստ չեն այս կարգի բառերով․ երկրագործական գործիքներից շատերի անունը, ինչպէս մած, խոփ, մանգալ, գերանդի, կանգրիւ, վոցիս, տափան, ցաքան, հեծանոց, հոսիլի եւայլն, հնդեւրոպական ծագում չունին, ուստի չկային նախահայերէնի մէջ․ նոյն խակ այն գործիքները՝ որոնց անունը հնդեւրոպական է, ինչպէս՝ բահ, բիր, թի, երկրագործական լինելուց աւելի խաշնարածական կամ զիւղատեսակական են։ Պակասում են նախահայերէնի մէջ բոլոր հացարտայի առնունները, ինչպէս՝ ցորեն, դարի, հաճար, վարսակ, կորեկ, որանցից ոչ մէկը հնդեւրոպական չէ։ Տարօրինակ է որ սրա հակառակ հնդեւրոպական ծագում ունին առնակի մասերի անունները (արմատ, բողբոջ, թերթ, կողք, կիւ, օտտ, սերմն, ստեղն, մոլ), երկրագործական կեանքի համար անկարեւոր մի բոյսեր (ինչպէս՝ բող, բողկ, զինձ, գաղձ, դեղձ), և մի քանի անտառային ծառեր․ ինչպէս՝ եղեւին, հացի, մայրի, կաղնի, ցախ, սրանք էլ երկրագործական արժեքից աւելի, խաշնարածի համար արժեք ունին։ Հովիւը՝ հղեւնի, կաղնի կամ մայրի ծառի հովանու տակ նստած արածացնում է հօտը․ խոզերը կերակրուում են կաղնի ծառի պտուղներով և այլն։ Ընդհակառակը՝ խաշնարածութեան վերաբերեալ բառերը շատ են ու առատ՝ (34 բառ), որոնց միացնելով նաև կենդանիների տեսակների վերաբերեալ բառերը (45 բառ), մարմնի մասերի անունները (59 բառ), ինչպէս և երկրագործական բառում գրուած այն բառերը՝ որոնք երկրագործական լինելուց աւելի խաշնարածական են, կը տեսնենք որ նախահայերը ոչ թէ արդի հայոց պէս երկրագործ, այլ խաշնարած ժողովուրդ էին։ Նրանք գարգացած չէին ո՛չ արհեստների և ոչ էլ մանուկ վաճառականութեան մէջ․ այս պատճառով արհեստների վերաբերեալ շատ քիչ բան ունինք․ աւելի քիչ են վաճառա-

կանութեան վերաբերեալ բառերը. չափի, կշռի և զրամի վերաբերեալ ոչ մի բառ չկայ, բացի արծաթ բառից, որ թէ՛ իբրև «մետաղ» և թէ իբրև «զրամ», միակ հնդեւրոպական բառն է հայերէնի մէջ: Ոչ միայն մասնաւոր բառերը, այլ և նոյն իսկ ընդհանուր նըշանակութիւն ունեցող չափ, կշիւ, զրամ, կշեւ, արծեւ, արծան, թանկ բառերը բնիկ հայ հնդեւրոպական չեն:

Յիշենք վերջապէս որ՝ նախահայերէնը չունէր պատերազմական արուեստի, զէնքերի և պետական կազմակերպութեան վերաբերեալ բառեր (ինչպէս՝ արքայ, թագաւոր, իշխան, պետ, նախարար, սեպուհ, ազատ և այլն և այլն), որոնք աւելի յետոյ պիտի փոխ առնուէին իրանեաններից կամ ուրիշ ազգերից:

Այս բոլոր տուեալներից հետեւում է որ նախահայերը Հնդեւրոպական նախահայրենիքից հեռանալուց յետոյ, և նախքան Հայաստան մտնելը, կրիսավայրենի մի խոշնարած ժողովուրդ էին, մօտաւորապէս քաղաքակրթական, ընկերական ու քաղաքական կազմակերպութեան այն աստիճանի վրայ, որ գտնուում են արդի քրդերը: Նըրանք էլ քրդերի պէս ունէին աշխրէթային կազմակերպութիւն. այն խմբակցութիւնները՝ որոնք յետոյ պիտի կազմէին նախարարական տոհմերը, արդի քրդական աշխրէթներին նման բաներ էին: Նախահայոց արշաւանքը ոչինչով նման չէր թաթարական և այլ ցեղերի արշաւանքներին, որոնք հրով ու սրով, ջարդով ու կոտորածով ճանապարհ էին քայ անում իրենց առաջ, այլ իրենց հօտերի համար արօտ փնտոող քոչւորներին մի տարածում էր, խաղաղ ու հանգարտ, դանդաղ, բայց միօրինակ, որ Արեւմուտքից ճանապարհ ընկնելով, հասաւ վերջապէս արդի Հայաստանի բարձրավանդակը, և այնտեղ, չըջակայ ազգերի օրինակով և իր աշխատասիրութեամբ, ստեղծեց քաղաքակրթութեան մի նոր միջավայր:

ՊՐՈՅ. Հ. ԱՃՍՈՆԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԵԱՆ

ՊՍՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՒԼՊՈՒ ՀՍՅՈՑ, Տեղագրական, Պատմագրական, Ազգագրական Պատկերագրի, Ա. Հասար. Սուրիա, Գրեց՝ Պրոտուպո Արեւադ, 1940, Տպ. «Անի», Հայկ, էջ 193, գին՝ 100 Ժրամ:

Հալէպի Թեմին բազմարդիւն նախկին առաջնորդ Արտուազղ Արքեպոս., իր թեմի Հայութեան ազգային մշակութային անցեալ կեանքը պատկերացնող աշխատութեանց շարքին, և իր տասնըհինգ տարիներու արդիւնաւոր պաշտօնավարութեան լրումին, ի լոյս ընծայեց մազրիստրոսական պատմահնախօսական աշխատանքի մը՝ Պատմութիւն Հայկայի Հայոց՝ Ա. Հատորը, 1093 մեծադիր էջերէ բաղկացած:

Բանասէր Սրբազանը նախապէս ծըրադրած էր միայն Հալէպի Հայոց Պատմութիւնը խմբագրել, ու այդ ուղղութեամբ հաւաքած էր ինչ որ կրնար ծագայի իբր ատաղձ, Հալէպի հայոց պատմութեան ամբողջական կառուցումին — խաչքարերու արձանագրութիւններ՝ 1534-1934 զարաւըրջանը ընդգրկող, եկեղեցական նկար, զգեստ, անօթ, ձեռագիր — և հրատարակած էր «Նկարագիր Օթին Թագաւորի Ձեռագիր Ժամագրքին», «Յուցակ Հայկայի Ձեռագրաց» Ա. և Բ. Հատորներու, և «Պատմութիւն Հայկայի Ազգ. Գեղեզմանասան», Հալէպի անցեալ ազգային կեանքի շուրջ իր գրչէն ելածները միայն յիշելով:

Սակայն Հայկայի Հայոց Պատմութիւնը կարելի պիտի չըլլար լրիւ ճանչնալ իր ամբողջութեանը ու զանազան երեսներուն վրայ, առանց Հալէպ քաղաքի և Սուրիոյ տեղեկագրութեան և պատմութեան. «չոր պիտի ըլլար Հալէպի Հայոց Պատմութիւնը առանց զայն գնելու Հալէպ քաղաքի պատմութեան վրայ, ու պիտի մնար գործեալ չոր, առանց Սուրիոյ ընդարձակ պատմութեան, որուն մէջ պիտի փայլէր ե՛ւ Հալէպ քաղաքը, ե՛ւ Հալէպի Հայ անցեալ կեանքը»: Ու այս արդար մտահոգութեամբ, Սրբազանը, նախապէս տուած է Սուրիան իբր խորք Հալէպի Հայոց Պատմութեան, Ա. հատորով մը. ապա Բ. հատորով պիտի տրուի Հալէպը՝ «Սուրիական անապատի